

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

СОЦІАЛЬНЕ ХАБАРНИЦТВО — ЗЛОЧИН ЧИ ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ БУТТЯ?

У статті аналізуються чинники формування «толерантного» ставлення пересічних громадян до хабарництва та можливі шляхи його подолання. Доводиться, що, незважаючи на те що сьогодні в Україні хабар є найдоступнішим для них способом примусу влади прийняти рішення на свою користь, якщо модернізаційні процеси в нашій державі нарешті наберуть обертів, хабарі ставатимуть усе більш коштовним і менш надійним способом вирішення соціальних проблем.

Ключові слова: *соціальна корупція, хабарництво, вертикальна корупція, горизонтальна корупція.*

Актуальність проблеми. Сьогодні в Україні корупція є чи не найбільш обговорюваним соціальним феноменом, «візитівкою» якої є хабар. Будучи, безумовно, злочином, хабар сприймається в суспільстві аж ніяк не однозначно. Для одних хабар — зло, для інших — спосіб виживання, для третіх — інструмент боротьби за владу й засіб збільшення капіталу. Боротьба з корупцією стала фетишем української влади. Така боротьба оголошена найважливішою державною справою, втім ця справа ніяк не може набути

статусу «всенародної». При цьому виникає абсолютно природне питання: «Чому?» Відповідь очевидна: «Тому що зараз важливо визначити не стільки сам феномен корупції, скільки знайти витоки виникнення “державної моди” на боротьбу з нею, яка вже тривалий час тримається на фоні непереможної суспільної терпимості до багатьох її проявів». Отже, *метою* даної статті є визначення чинників «толерантного» ставлення до хабарництва пересічних громадян України та можливих шляхів його подолання.

Виклад основного матеріалу. У певному сенсі головне природне право всіх людей — це право захищати свої інтереси в будь-які соціально прийнятні способи. Неможливо виживати не захищаючи свої інтереси, не маючи можливості активно впливати на обставини життя. У цьому сенсі головним соціальним правом усіх пересічних громадян є право впливати на владу у своїх інтересах («право домагатися»). Найважливіше для пересічного громадянина у взаєминах із владою — мати практичну можливість впливати на можновладців у своїх інтересах тоді, коли йому це потрібно, і так, як йому це зручно в ситуації, що склалася.

Пересічний громадянин обирає не більш правильний, вдалий або законний спосіб впливу на владу, а найвигідніший із доступних (якщо дотримуватися закону вигідно, то найвигіднішим із доступних буде законний спосіб). А бути цим найвигіднішим із доступних у кожному конкретному випадку може все що завгодно: давання хабара, участь у виборах, скарга президентові, будівництво барикад, звернення до суду й багато чого іншого, залежно від того, як складаються обставини для пересічного громадянина, що дозволять йому його ресурси, чого зажадають від нього традиції, наскільки життєво важливим для нього буде предмет суперечки із владою.

Способів впливу на владу в розпорядженні пересічних громадян завжди було чимало. Одні способи впливу передаються їм із покоління в покоління з давніх-давен. Інші способи впливу, включаючи використання демократичних процедур, породжені «модерним» переломом.

Різноманітними є традиційні способи впливу громадян на владу: бунт, протест, кумівство, протекція, лестощі, саботаж, бойкот, різні форми шантажу (включаючи страйк), скарга вищому начальству тощо. Один із таких традиційних способів впливу на владу в сучасній Україні — її купівля, тобто хабар.

Отже, хабар — це купівля того, що влада продавати теоретично не повинна, але може. Мова йде про адміністративно-владні повноваження. Таким чином, корупція робить владні повноваження товаром, послугою.

Споконвічно владні повноваження як виняткове, особливе право не може бути товаром, не може продаватися. Здійснення влади не є працею у класичному розумінні, бо не створює вартості. Корупція ж нав'язує владі вар-

тість, тим самим перетворює її на трудову діяльність, тобто фактично знищує владу як таку. У цьому, на наш погляд, і полягає суть корупції — вона підриває владу.

Хабар є найдоступнішим, нетрудомістким і навіть найдемократичнішим для пересічного громадянина способом примусу влади прийняти рішення на свою користь. Ритуал передачі хабара певним чином зрівнює громадянина-хабародавця й можновладця-хабароотримувача, як робить це будь-яка купівля-продаж. У хабара як інституту низового впливу на владу є свої відомі обмеження (платоспроможність громадянина, криміналізація хабара тощо), проте хабар не втрачає своєї «популярності», особливо в традиційних та перехідних суспільствах, включаючи й наше українське.

Безумовно, не будь-який хабар може бути розцінений як спосіб низового впливу на владу. Хабарництво, корупція — складний, розколений усередині феномен. Під цією назвою приховуються кілька явищ зовсім різного порядку, об'єднані лише формальною подібністю — купівлею-продажем владних повноважень. Відмінності — у мотивах, результатах і суб'єктах хабара, причому відмінності ці є дуже суттєвими. Так, «вертикальна корупція», тобто корупція між верхами й низами, за своєю соціальною суттю й роллю кардинально відрізняється від внутрішньоелітної «горизонтальної корупції».

Якщо корупційні практики поділити на соціальні, політичні й економічні, то соціальна корупція завжди є вертикальною: хабар іде знизу нагору — від пересічного громадянина до суб'єкта влади. Або, навпаки, здирництво йде зверху вниз — від можновладців і чиновників до громадян. Економічна й політична корупція є горизонтальною: хабарі в цих випадках «пересуваються» всередині правлячого класу, тобто виникає «корупція між своїми». І якщо економічна й політична корупція є проблемою, то фактично — внутрішньою проблемою еліт, бо інтересів пересічних громадян вона безпосередньо не зачіпає. Більше того, раціоналістичні міркування про те, що економічна й політична корупція підривають економіку держави, в ефективному функціонуванні якої зацікавлені і «верхи», і «низи», — безумовно, правомірні, але занадто абстрактні й не настільки актуальні для громадян, щоб стимулювати їх до солідарних із владою дій по боротьбі з корупцією. Продовжуючи цю думку, дозволимо собі *висловити досить провокативну по суті тезу*: якщо припустити, що політичну й економічну корупцію можна розглядати як один з інструментів конкуренції еліт за владу, то для транзитивних суспільств, котрі вже створили свою державність, але ще залишаються достатньо авторитарними, вона набуває позитивних властивостей, оскільки забезпечує хоч і квазі-, але конкуренцію, і певним чином обмежує владну монополію правлячої групи.

Особливим видом корупції є здирництво, коли з ініціативою хабара виступає не хабародавець, а отримувач хабара. У цьому випадку хабарництво стає новою формою експлуатації населення, що і викликає активний протест пересічних громадян. При цьому парадокс полягає в тому, що здирництво не можна назвати корупцією в чистому вигляді, а якоюсь псевдокорупцією, бо владний товар продається-купується не на вільному (хоч і підпільному) ринку владних послуг, а за примусом. За формою — це кримінальне й до-вільне оподатковування громадян посадовими особами, наслідком якого є не руйнування влади, а тільки ще більш активна її вертикалізація.

Отже, якщо політична й економічна корупція реалізуються через мережеву взаємодію, то здирницькі практики, як правило, підлаштовуються під бюрократичну ієрархію — «податки є податки».

Кожна форма корупції має свій ступінь конвенціональності, суспільної допустимості. Численні соціальні практики свідчать, що для пересічних громадян абсолютно неприйнятною формою корупції є лише та, що пов'язана зі здирництвом з боку представників органів влади і чиновників, а всі інші форми тією чи іншою мірою можуть вважатися ними припустимими, або ж люди до них байдужі. Тому для пересічного громадянина дати хабара, щоб домогтися свого від влади, виявляється цілком нормальною, навіть не аморальною дією. Прості люди тільки тоді щиро виступають проти хабарів і приєднуються до «боротьби з корупцією», коли хабара вимагають чи нав'язують або коли він занадто великий.

Використовуючи гегельсько-марксистську «мову відчуження», здирництво можна визначити як опредмечений і відчужений від громадянина «соціальний хабар», який з інструменту впливу на владу перетворюється зусиллями еліт у ворожий громадянину інститут пригнічення — у «здирницький хабар». Виходячи з цього, *висловимо ще одну, можливо, спірну тезу*: відмова простих людей від соціальної корупції відбувається не тому, що вони стають добропорядними, а тому що хабар стає не вигідним (наприклад, занадто коштовним або менш надійним), і його заміщають інші, більш дешеві, зручні або менш ризиковані форми впливу на владу. Якщо витрати й ризики отримувача хабара при продажу свого владного повноваження постійно зростають (демократизація, модернізація, адміністративна реформа, громадський контроль, непідкупний суд тощо), він піднімає ціну. І піднімає її доти, поки його повноваження не припиняють купувати як занадто коштовні. Отже, цілком логічним стає припущення: якщо хабарник не вигадає, як знизити свої витрати й ризики, корупція у сфері його повноважень припиниться.

У багатьох країнах, у тому числі і в Україні, всупереч законам і офіційній моралі існує неформальна суспільна конвенція пересічних громадян про

те, що кожна проста людина, захищаючи свої інтереси у стосунках із можновладцями, якщо «дуже потрібно», має право дати хабара. Ця конвенція й лежить в основі соціальної корупції як способу захисту громадянами своїх інтересів у взаєминах із владою. Отже, соціальний хабар виступає як особливий інструмент соціальної боротьби.

При цьому формується ще один парадоксальний феномен: громадська думка не заперечує неформального права пересічного громадянина дати хабара, але не визнає права хабара брати. Проста людина хабародавця завжди виправдає й не засудить, тому що хабародавець — «свій», а «своїх» не засуджують, їх розуміють і жаліють. А хабарника вона засудить, тому що хабарник — завжди людина влади, навіть якщо він тільки лакей при ній, тобто завжди «чужий», а «чужий» завжди не правий, його не шкода. Взаємини між «верхами» й «низами» в будь-якому суспільстві засновані на природній соціальній ксенофобії. Права людини, політкоректність, толерантність тощо не усувають цієї ксенофобії, а лише цивілізують її, обмежуючи застосовність прямого насильства.

Соціальний хабар для пересічного громадянина — це по-своєму чесний, справедливий хабар. Хабар для нього справедливий доти, поки він сам є ініціатором, обмін еквівалентний, а хабар добровільний і задовольняє його реальні потреби за слушною ціною. «Справедливий» хабар відображує ринкову ціну державно-владної послуги на «чорному ринку» відповідних послуг: хабародавець отримує своє бажане благо, хабароотримувач — своє.

Інша справа, коли хабар «ні за що», коли можновладці його вимагають, підставляючи людину під «купівлю послуги». Такий хабар викликає протест, причому не тільки моральний, але й соціальний і навіть політичний. Так, наприклад, відомо, що рівень довіри до міліції в Україні є критично низьким, події останнього року це реально засвідчили. Очевидно, що породили це невдоволення не тільки досить поширені випадки жорстокості з боку правоохоронців і свавілля в застосуванні норм права, але й масові та різноманітні здирницькі практики в діяльності органів внутрішніх справ (від генералів до рядових). Практики саме здирницькі, а не «соціально-корупційні».

Настільки ж безчесним сприймається і «необґрунтоване» підвищення вартості хабара. Для пересічних громадян у сучасній Україні соціально виправдана корупція є цілком природним, а іноді і єдино можливим способом впливу на владу, вискоєфективним інструментом налаштування влади на потреби громадян. Якщо правлячому режиму «соціальні хабарі» заважають управляти суспільством, то режим має сприяти формуванню й розвитку інших форм низового впливу на владу. Але цього не відбувається, хабар і досі (*мовою оригіналу*) «живее всех живых».

Єдина сфера всередині корупційної проблеми, де пересічні громадяни й люди вищої влади можуть знайти спільну мову без попередніх умов, — це боротьба з недобровільними, здирицькими хабарами, тобто кримінальними в найширшому значенні, коли хабарництво — навіть не бізнес, нехай і незаконний, а свавілля, засноване на шантажі. Переважно ж соціальна корупція в Україні ґрунтується на більш-менш «справедливому» еквівалентному обміні між бюрократією й рядовими громадянами у вигляді цільового придбання останніми у чиновників конкретних владно-адміністративних повноважень як послуги з надання певних преференцій.

У вирішенні проблем внутрішньоелітної горизонтальної корупції «низи» участі не беруть априорі. Боротьба з політичною й економічною корупцією для будь-якого авторитарного або олігархічного режиму — це насамперед боротьба з конкуруючими елітними групами. Така корупція «пожирає» владний капітал авторитарного режиму, послаблює його, привласнюючи через хабарі владні повноваження. При цьому кожного суб'єкта влади природно хвилює корупція його підлеглих, а його власне хабарництво є проблемою тих, хто над ним.

Слід зазначити, що не всі суспільства живуть таким же «насиченим корупційним життям», як Україна та інші країни з великим запасом тоталітарних, авторитарних, патріархальних і патерналістських «родимих плям». Існує відома кореляція між рівнем корупції та ступенем модернізованості суспільства. Чим меншою є регламентуюча роль держави, більш плюралістичними й різноманітними суспільні відносини, а конкуренція між елітами більш публічною, тим менш ефективними і, відповідно, менш затребуваними є корупційні практики захисту інтересів. Чим більше відходить суспільство від традиційних, патріархальних і авторитарних укладів, тим менше у можновладців підстав і можливостей для продажу своїх повноважень. І тоді логічно можна продовжити: чим складніше суспільство і, відповідно, процеси прийняття управлінських рішень та розпорядження повноваженнями, тим ризикованішими й дорожчими стають хабарі, а корупційне надання преференцій стає все менш гарантованим. Коло замикається.

Висновки. Що ж зможе якщо не знищити, то принаймні загальмувати соціальну корупцію? Ми вважаємо — це: а) децентралізація, колегіальність, публічність і прозорість прийняття управлінських рішень; б) адміністративні регламенти; в) електронні процедури в документообігу й наданні державних і муніципальних послуг; г) практика «єдиного вікна» тощо.

Зрозуміло, що самі по собі такі зрушення не відбудуться. На наш погляд, витісняючи соціальну корупцію, їх мають забезпечити: а) ефективні й впливові політичні й корпоративні організації, що відстоюють інтереси пересічних громадян; б) загальна демократизація, зменшення адміністративних

і політичних бар'єрів при проходженні низових громадянських ініціатив, безпроблемна реалізація базових політичних свобод; в) свобода слова, зборів, мітингів і асоціацій, тобто інституціалізація громадянського протесту; г) доступність для громадян швидкого й справедливого суду; д) субсидіарність як універсальний організаційний і правовий принцип у взаєминах держави й населення; е) зростання добробуту громадян, збільшення їх соціальної й економічної самостійності; є) спрощення бюрократичних процедур, скорочення термінів розгляду скарг, заяв тощо.

Отже, якщо модернізаційні процеси в Україні нарешті наберуть обертів, хабарі ставатимуть все більш коштовним і менш надійним способом вирішення соціальних проблем. Цей ефект досягатиметься не завжди, не скрізь, але загальна тенденція є вельми ймовірною. Однак це вже тема для окремого наукового дослідження.

СОЦИАЛЬНОЕ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВО — ПРЕСТУПЛЕНИЕ ИЛИ ОБЪЕКТИВНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ БЫТИЯ?

Погребная В. Л.

Анализируются факторы формирования «толерантного» отношения граждан к взяточничеству и возможные пути его преодоления. Доказывается, что несмотря на то что сегодня в Украине взятка является самым доступным для них способом принуждения власти принять решение в свою пользу, если модернизационные процессы в нашем государстве наберут должных оборотов, взятки начнут становиться все более дорогим и менее надежным способом решения социальных проблем.

Ключевые слова: *социальная коррупция, взяточничество, вертикальная коррупция, горизонтальная коррупция.*

SOCIAL BRIBERY — CRIME OR OBJECTIVE REALITY OF LIFE?

Pogribna V. L.

In the article by V. L. Pogribna «Social bribery — crime or objective reality of life?» the factors of forming of «tolerant» relation of ordinary citizens to the bribery and possible ways of his overcoming are analysed. An author marks: if corruption practices to divide into social, political and economic, a social corruption always is vertical, because a graft goes or from below upstairs — from an ordinary citizen to the subject of power, or from top to bottom — from subject of power and officials to the citizens. An economic and political corruption is horizontal, as grafts in these cases «move» into a ruling class, that a «corruption is between it».

Every form of corruption has the degree of public admission. Numerous public practices testify that for ordinary citizens an absolutely unacceptable corruption is only that

which is CPLD from bribery from the side of representatives of organs of power and officials, and all other forms of corruption are examined as *pripustimimi*. Therefore for an ordinary citizen to give graft, to have will from power, it appears a fully normal action. Simple people only then sincerely argue against grafts and join in with a «fight against a corruption», when a graft is required or impose.

In many countries, including and in Ukraine, despite laws and official moral there is informal public convention of ordinary citizens that simple everybody, protecting the interests in relationships with power *prederzhaschimi*, has a right to give graft. This convention and underlaid social corruption as to the method of defence of the interests citizens in mutual relations with power. Consequently, a social graft comes forward as the special instrument of social fight. Thus *formuetsya* the paradoxical phenomenon, when public opinion does not deny an informal right for an ordinary citizen to give graft, but does not acknowledge a right for a graft to take.

In the article it will be that, without regard to that today in Ukraine a graft is the most accessible for them method of compulsion of power to make decision on the benefit, if modernization processes in our state, finally, will collect turns, grafts will become more dear and less reliable method of decision of social problems. An author considers (a) decentralization, collective nature, publicness and transparency of acceptance of administrative decisions the terms of it; (b) administrative regulations; (c) electronic procedures are in *dokumentoobigu* and grant of state and municipal services; (d) *praktiku* «edinogo windows» and others like that.

Key words: social corruption, bribery, vertical corruption, horizontal corruption.